

УДК 94: 314.148(477.54)“18”

А. В. Харченко

«ЖИЛА В ЧЕТЫРЕХ СТЕНАХ, СВЕТА НЕ ВИДЕЛА, А БУДЕТ ЖЕНА ХОРОШАЯ, БУДЕТ ХОЗЯЙНИЧАТЬ, ДА ДЕТЕЙ НЯНЧИТЬ»: СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ В КУПЕЦЬКІЙ РОДИНІ ХАРКОВА XIX СТ.

У статті аналізується еволюція становища жінки в харківській купецькій родині XIX ст., в контексті питань шлюбної специфіки верстви та проблеми міжособистісних відносин в купецькій сім'ї.

Ключові слова: жінка, купецька родина, гендер.

В статье анализируется эволюция положения женщины в харьковской купеческой семье XIX в., в контексте вопросов брачной специфики сословия и проблемы межличностных отношений в купеческой семье.

Ключевые слова: женщина, купеческая семья, гендер.

The article is devoted to evolution of position of woman in the Kharkiv merchant family in XIX century, in the context of questions of marriage specific of state and problem of relations in a merchant family.

Key words: women, merchant's family, gender.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що питання ролі жінки в родині належить до фундаментальних характеристик суспільства, представниці харківського купецтва ще не ставали героїнями серйозних досліджень. Неупередженого аналізу потребує вивчення тих функцій, що їх виконувала жінка в купецькій родині протягом свого життя, «опиняючись» у ролі доньки, жінки, матері, а інколи й доповнюючи свій «репертуар» головуванням в сім'ї.

Об'єктивне висвітлення всіх аспектів справжньої ролі жінки в середовищі харківського купецтва XIX ст. потребує врахування певних моментів. З одного боку, ця жінка представляла верству, характерними рисами родинного життя якої нерідко вважалися відсутність особистої свободи, знущання і навіть фізичне насильство над членами сім'ї, перш за все з боку голови родини – чоловіка. З іншого боку існує теза про певну демократичність сімейних відносин населення українських губерній і перебування в більш широкому суспільному оточенні повинно було певним чином відбиватись і на цій родині. Обидва положення мають достатньо фактів для підтвердження своєї вірогідності. Таким чином, на перетині цих двох середовищ – замкненої, консервативної верстви – та більш демократичного оточуючого загалу є можливим з'ясування справжньої ролі жінки в харківській купецькій родині. Необхідність дослідження підсилюється і практичною відсутністю наукових розвідок щодо становища жінки в купецькій родині Харкова XIX ст.

Мета статті. Нашим завданням стало дослідження ролі жінки в купецькій родині Харкова XIX ст., питання її прав та обов'язків в родинному житті, що допоможе зрозуміти характер і проблеми, як окремого соціального інституту – сім'ї, так і всього тогочасного суспільства.

Аналіз актуальних досліджень. Перші дослідження становища жінки в купецькій верстві починаються наприкінці XIX ст [7]. Через певні обставини, за радянської доби проблема купецької жінки опинилась майже поза увагою істориків [9, с. 146]. Сьогодні дослідження проблем родини і жінки отримали новий імпульс, що його реалізують наукові центри вивчення «жіночої історії» Києва, Харкова, Одеси [10, 12]. Втім, відчувається брак, як визнання таких досліджень з боку академічної науки, так і методологічної основи наукових розвідок. В цій ситуації, українським історикам стає в нагоді досвід їх «західних» колег. Дослідницький «жіночий бум» 1960-80-х рр., що його спричинила дискусія про сутність соціальних ролей чоловіка і жінки у суспільстві привніс у історичну науку нову категорію аналізу розвитку суспільства – гендерну історію [11; 18]. Завданням останньої вчені називають створення нової універсальної історії міжособистісних відносин у публічній і приватній сферах, і науково-дослідницька робота в цьому напрямку безумовно збагатила б і вітчизняну соціальну історію.

Виклад основного матеріалу. В Російській імперії сфера родини значною мірою підлягала регламентації з боку церкви та держави. Права та обов'язки подружжя, батьків та дітей, були представлені певними правовими нормами у

законодавстві імперії. Ці норми, доволі суперечливі, безумовно не охоплювали всієї різноманітності сфери сімейного побуту. Втім, саме ця сфера була найбільш консервативною в купецькій родині, сприяла збереженню тривалих традиційних уявлень, що стосувались особисто-родинних взаємовідносин. Як не згадати слова Д. І. Багалія: «Харківське купецтво вело замкнене, кастове життя. Міцно трималось воно своїх традицій та стародавніх звичаїв» [1, с. 948]. Грунтом купецького родинного життя нерідко були не емоції, а економічна доцільність, спільні обов'язки в справі.

Дотриманню такої консервативності сприяла держава, в тому числі, на законодавчому рівні. Так, під час ІХ ревізії 1850 р. було заборонено писати окремо родини купецьких синів, якщо на таке їх існування не дав згоду батько. Правники ХІХ ст., посилаючись на відповідні статті імперського законодавства, доводили домінуючу роль чоловіка в родині [17, с. 220]. Для жінки було визначено пріоритет влади батька і чоловіка перед її обов'язками доньки і дружини. У спогадах онуки Харківського купця Ширяєва (друга половина ХІХ ст.) розповідається про сувору субординацію на кшталт «Домостроя» у домашньому житті [2, с. 7]. Дорослі сини ввечері виходили з хати лише через вікно. Інша примха стосувалась такої тонкої матерії – «чтобы характер уважен был», коли голова родини міг забажати вночі гарячий пиріг, для чого будив всіх домоцадців.

Дитинство в купецькій родині не було довготривалим. З малих літ, під наглядом батьків дівчинка готувалась до господарювання та шлюбу. Вона допомагала матері слідкувати за домом, доглядати за малими дітьми. Протягом досліджуваного періоду виховання майбутньої дружини і матері, за рідким виключенням, не виходило за межі дому. Від батьків вимагалось перш за все: «звертати всю свою увагу на моральне виховання своїх дітей, добре і чесно, за своїм статком», до речі, вірність саме таким сторонам виховання демонструють нам спогади сучасників [2].

Наступним, і найголовнішим етапом жіночого життя ставав шлюб. Сам шлюб був тією сферою, поза якої купецька жінка не повинна була б уявляти своє існування, укладання його було критерієм життєвого успіху [13, с. 69]. Однак, статус жінки після заміжжя змінювався тільки в тому сенсі, що з-під влади батьків вона переходила під владу чоловіка. Церковний шлюб встановлював у родині владу чоловіка та батька. Саме за ними встановлювалась станова приналежність жінки, для якої шлюб був майже єдиним проявом соціальної мобільності.

В середовищі харківського купецтва жінка виходила заміж у ранньому віці. На думку її оточення, все, що їй потрібно було уміти у житті, тобто хатні справи та піклування про свого чоловіка, в цьому віці було їй знайоме. Вік заміжжя здебільшого не перевищував 20 років. При цьому деякі особи, народжували першу дитину вже у досить юному віці. Так, у 1850 р. купчиха третьої гільдії Олександра Плетньова взяла шлюб і народила дитину у 12 років [5]. Залишатись в дівоцтві у 25 років для жінки було неприємним, після цього віку вважалось трагедією. Тогочасне суспільство зазвичай негативно ставилось до такої жінки: «весь век ей скитаться в девках» [14, с. 104]. Жінок які виходили заміж після 30 років було небагато, протягом досліджуваного періоду не більше 10 % від загальної кількості жіноцтва в купецьких родинях.

У значній більшості купецьких родин дружина була молодше свого чоловіка. Родини у яких була вікова перевага дружин над чоловіками були поодинокі, серед загальної кількості сімей їх частка не перевищувала 1%. В ХІХ ст. найбільш поширена вікова різниця купецького подружжя Харкова становила 5-10 років. Втім, існували випадки, коли чоловік був старішим за жінку на 20 і більше років. Так, у 66-річного купця третьої гільдії Т. Савченкова була 38-річна дружина Євдокія [5]. Втім, у суспільстві шлюб з віковою різницею подружжя в 5-7 років вважався цілком сприйнятним, нерівним називали шлюб в якому вікова різниця подружжя перевищувала 10 років [3, с. 188].

Така вікова різниця подружжя ускладнювала рівність сімейних відносин. Дослідники вважають, що за цих умов побудова відносин подружжя будується у моделі чоловік-батько – дружина-донька. Дружина при цьому «замикається» у домі. Однак, стосовно купецької дружини, протягом всього періоду ми таке не спостерігаємо. Жінки з родин купців другої-третьої гільдій завжди були відкриті для публічного життя, що підтверджують нам джерельні матеріали. Так, церковні документи з приводу хрещення дітей купецьких родин демонструють нам постійну присутність представників податних верств населення в якості хрещених батьків [19]. З матеріалів судових справ ми дізнаємось про коло спілкування окремих представниць купецтва, до якого належали міщанки, солдатки тощо [20]. Можна було б шукати такого зачинення в гінекею дружин першого гільдійців, але їх висока активність у сімейній справі, нерідко і самостійне ведення бізнесу після смерті чоловіка здається можуть заперечити такі висновки. Так, у 1829 р. купчи-

ха третьої гільдії М. Гончарова – вдова 50 років, яка мала 25 річного сина, була записана як голова родини [5]. У 1848 р. купчихою третьої гільдії записали Павлову, особу 70 років, яка мала кількох дорослих синів [5]. Подібних прикладів так багато, що маємо право казати про правило, а не випадок.

Але, існували і очевидні утиски у правах купецької жінки. І якщо труднощі з розлученнями мали представники обох статей, серед харківського купецтва випадки розлучення взагалі були поодинокі і не дають підстав казати навіть про певний відсоток такого явища у шлюбному житті, то ситуація з повторними шлюбами демонструє нам нерівність сторін. Особливо таке становище стосується першої половини XIX ст. Так, у 1829 р. серед 22 вдових осіб 18 були жінками-вдовицями [5]. В тому ж році зустрічаємо тільки один випадок повторного шлюбу жінки. Купчиха першої гільдії Катерина Щелкова була вдовицею із 12 дітьми від двох попередніх шлюбів [5]. Дещо змінилась ситуація у другій половині XIX ст. Іноді причиною другого заміжжя ставали і певні життєві обставини. Жінка могла залишитись самотньою ще у досить молодому віці. Так, у 1873 р. харківська купчиха другої гільдії Анна Алаєва у 26 років була вже двічі вдовою [6].

Нерідко, обмежуючі купецьку жінку юридичні чи церковні норми вступали у протиріччя з іншими законодавчими постановами і з життєвими ситуаціями. Наприклад, дружині не заборонялось подавати скарги на чоловіка за будь-яким приводом і притягати його до судової відповідальності. І слід зазначити, що жінки в купецькому середовищі доволі активно користались своїми правами. Так, у 1834 р. на розгляд губернатора було подано позов за скаргою купчихи М. Долгополової [4]. Хоча жінка у суспільному уявленні й підкорялась чоловіку, всі домашні справи, виховання дітей, доглядання за родиною підпорядковувались тільки їй. Дружина мала право на своє особисте майно. Таким майном міг бути посаг дружини, та все куплене за гроші жінки. Так, у списках мешканців Харкова за 1811-1814 рр. зазначалось, що купець третьої гільдії П. Беляєв володів будинком на рівні з дружиною та отримав лавку як посаг за неї [5]. За словами дослідника: «Жінка вела господарство та виховувала дітей майже незалежно від чоловіка» [16, с. 194]. А це був нелегкий тягар, враховуючи те, що купецька родина Харкова зазвичай була багатодітною. Так, у 1850 р. в м. Харкові зі 172 купецьких родин 60 мали 3-4 дітей; 51 родина мали більше 4 дітей [5]. Крім того, жінка перебирала на себе професійні обов'язки, в той час коли чоловік від'їжджав по

справах. Купець нерідко по кілька місяців на рік не бував вдома, повністю залишаючи його на дружину.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, жінка в купецькому середовищі Харкова досліджуваного періоду зосереджувала свою життєву енергію навколо шлюбу і родини. Саме на це було спрямовано її виховання, як доньки, та її доросле життя, в якості дружини свого чоловіка і матері своїх дітей. Саме сферу родини оточуюче суспільство вважало необхідною і корисною для «нормального» існування жінки. Разом з тим, питання становища жінки в купецькій родині не є однозначним. В різних аспектах життя і за різних життєвих обставин жінка могла відчувати свою нерівність з головою родини – батьком-чоловіком, або навпаки, виступати рівним партнером в цих відносинах.

В подальших дослідженнях, уваги потребують питання господарсько-майнових прав жінки в харківській купецькій родині XIX ст., можливості соціальної мобільності для жінки в своєму середовищі, дослідження станової субкультури харківського купецтва, що в комплексі дасть відповідь на проблему кризових явищ так званої патріархальної родини, притаманної тогочасному суспільству.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования. – Т. 2. / Багалея Д. И., Миллер Д. П. – Х.: Б.и., 1993. – 974 с.
2. Бурьшкин П. А. Москва купеческая / Бурьшкин П. А. – М.: Высшая школа, 1991. – 352 с.
3. Гончаров Ю. М. Городская семья Сибири второй половины XIX – начала XX вв / Гончаров Ю. М. – Барнаул: Алтайский университет, 2002. – 383 с.
4. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 4: Харківське губернське правління.
5. ДАХО. Ф. 44: Харківська міська дума.
6. ДАХО. Ф. 45: Харківська міська управа.
7. Добровольский В. И. Брак и развод // Журнал Министерства Юстиции. – 1902.
8. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Укр. іст. Журнал. – 2006. – № 7. – С.16–41.
9. Женщина, брак, семья до начала Нового времени. Демографические и социокультурные аспекты // Под ред. Ю. Л. Бессмертного. – М. 1993.

10. Жінка в історії та сьогодні / За загальн. ред. Л.Смоляр.-Одеса: Астропринт, 1999. – 440 с.
11. Логвиненко Н. Гендерні ролі та нерівність / Н. Логвиненко // Слово і час. – 1997. – № 1.
12. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур / Маслійчук В. Л. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.
13. Меньшикова Е. Н. Купчиха Центрального Черноземья в 60-90-х гг. XIX в. в семье и семейном бизнесе // Социальная история. – 2008. - С. 60-66.
14. Наше купечество и торговля с серьезной и карикатурной стороны: Сборник, изданный под редакцией русского купца. – М., 1865–1867. – Вып. 3.
15. Полный свод законов для купечества / Изд. Канцелярии Е. И. В. М., 1873.
16. Рабинович М. Г. Очерки этнографии русского феодального города / Рабинович М. Г. – Москва: Наука, 1978. – 320 с.
17. Тютрюмов И. М. По поводу пересмотра и кодификации гражданских законов // Русское богатство. – 1884. – Кн. 3. – С. 211.
18. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // Укр. іст. журнал. – 2001. – № 1. – С. 30-39.
19. Центральний державний історичний архів м. Києва (ЦДАК) Ф. 1945: Харківська палата карного і громадянського суду.
20. ЦДАК Ф. 1072: Харківська судова палата.